

LEKSIKOGRAFIYA TILSHUNOSLIKNING MUHIM TARKIBIY QISMI SIFATIDA

Ernazarova Fotima Yusuf qizi
Sirdaryo viloyati Xovos tumani 1-maktabning
Ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillarida leksikografiyaning o'rni, tillardagi faol leksik birliklar va ularning leksik-semantik xususiyatlari nimalardan iborat ekanligi haqida ma'lumotlar beriladi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, leksika, leksikologiya, tilshunoslik, lug'at, muloqot.

Leksikografiya tarixiga nazar tashlar ekanmiz, avvalo, “leksikografiya” atamasi aynan qanday ma'no ifoda etishini bilib olamiz. “Leksikografiya” qadimgi yunonchadan olingan so'z bo'lib, “leksika” va “grafiya”, “so'z” va “yozuv” so'zlaridan tashkil topgan va u lug'at tuzish, lug'atshunoslik haqidagi fan ma'nosini ifodalaydi. Bizga ma'lumki, har qanday til o'zining betakror boyligi, ya'ni so'z va lug'at boyligiga egadir. Ushbu so'zlar esa doim harakatda. Ya'ni bizga ma'lumki, til ijtimoiy hodisa hisoblanib, u xalqning ijtimoiy hayoti bilan birgalikda harakatlanadi. Xalqning turmush tarzi o'zgaradi, ma'lum bir so'zlar eskirib o'rniga boshqasi keladi. Shuningdek turli kashfiyot va ixtirolarning paydo bo'lishi ham o'z navbatida tilga o'zining ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi. Yana davlatlarning o'zaro iqtisodiy, siyosiy aloqalari ham tilga o'z ta'sirini o'tkazadi. Ushbu dinamik taraqqiyotning milliy boyligimiz bo'lgan tilimiz uchun muhim ahamiyatli tomoni shundan iboratki, bu kabi omillar tilning iste'molga yaroqsiz holga kelib qolishiga olib kelishi mumkin. Ana shunday omillarning muhim jihatlarini hisobga olgan bir qator tilshunoslar leksikografiyaga muhim muammo deb qarashgan. Buni esa leksikografiyaga o'z hissasini qo'shgan olimlarning ishlarida, olib borgan tadqiqotlarida ko'rishimiz mumkin. O'zbek leksikografiyasining tarixi bugungi kundan bir necha asrlar oldinga borib taqaladi. Xususan, bu tarixda buyuk bobokalonimiz Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'atit turk” asari muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu lug'atning ahamiyatli tomoni shundan iboratki, unda faqat so'zlar va ularning ma'nolarigina emas, balki, turkiy xalqlar tarixi, urf-odatlar, an'analari, geografik jihatdan joylashuvi, mashg'ulotlari kabilar haqida ham qimmatli ma'lumotlar berilgan. So'z isboti bilan deganlaridek, asarda keltirilgan parchada, jang manzaralari, xalqning mashg'uloti ov qilish ekanligi, turk shaharlaridan biri Qavzin shahri va uning tarixi, xalqda vafot etgan kishi ortidan Majusiy-otashparastlarning har yili bir kun qabriga kelib, mollar so'yib, qurbonlik qilib, so'yilgan mol qonini mozor tepasiga to'kish odatlari borligi haqidagi urflari haqida ma'lumotlar keltiriladi.

Muayyan til leksikasida bo'lgani kabi, uning terminologik tizimida ham o'z va o'zlashgan qatlam farqlanadi. Bu holat terminologik qatlamlar ijtimoiy ongda alohida-alohida tizimlar sifatida mavjud bo'lmasa-da, ammo ularning o'zaro variativ, sinonimik, omonimik, qolaversa, paronimik munosabatlarda ekanligi, shu bilan birgalikda, leksik, stilistik va frazeologik terminlarga qo'yiladigan aniqlik talabi, ayniqsa, termin o'zlashtirishning umumiste'mol leksikadan farqli ravishda ko'pincha subektiv va individual xarakterga egaligi kabi qator muammolar mavjudligini ko'rsatadi. Bu esa o'zlashmalarning shakliy, ma'noviy va grammatik xususiyatlarida ba'zan soxtaliklar vujudga kelishiga, chalkashlik, noaniqlik va boshqa salbiy holatlar yuz berishiga ham sabab bo'ladi. Shuning uchun bu holatlarni jiddiy tadqiq qilish, vujudga kelgan muammolarni hal etish, terminologik mukammallikka erishish katta ahamiyatga ega. Leksik birlik bu- narsa, hodisalar, ularning belgilari va boshqalarni bildiradi oladigan so'z, so'z birikmasi yoki tilning boshqa birligidir. Leksik birlik semantik birlik, so'zlarning bir so'z yoki ibora orqali ifodalangan sodda yoki murakkab tushuncha bo'lib, bu birlikning ma'nosini o'zgartirmasdan, hech biridan voz kechib bo'lmaydi.

Talaffuz lug'atlari yozishda qat'iy bo'lmagan, ammo talaffuzda namoyon bo'ladigan morfologik o'zgaruvchanlik darajasining mavjudligini ko'rish mumkin. Talaffuzda yozma ravishda standart sifatida belgilangan bir qator fe'llar o'zgaruvchan paradigmatic dizayndagi fe'llar bo'lib chiqadi. Misol uchun, leaned /lent/ и /lɪ:nd/, leaped – /lept/ и /lɪ:pt/, learned – /lɛ:nt/ и /lɛ:nd/, dreamed – /dremt/, /drempt/ и /drɪ:md/ talaffuz qilinishi mumkin. Talaffuz lug'atlarini tahlil qilish jarayonida leksik birliklarning nostandart paradigma shakllari mavjudligini yaqqol ko'rish mumkin. Chunki nostandart orfografik shakllar faqat "nostandart" deb talaffuz qilinadi va standart orfografik shakllar ingliz tilida ikkita (yoki undan ko'p) "standart" va "nostandart" talaffuz qilinadi. Ayniqsa Amerika talaffuziga hos ingliz tilida buni yaqqol ko'rish mumkin. Ushbu misollardan ko'rinib turibdiki, dispersiya darajalari mavjud bo'lib, xorijiy tilda so'zlashuvchilar ingliz tilida leksikografik tahlil yordamida aniq topishlari mumkin, chunki bu xususiyat yozma matnlarda o'z aksini topmaydi, balki og'zaki nutqda tahlil qilish mumkin bo'ladi. Lug'atlarni o'rganish zarur bo'lgan ikkinchi soha - lug'at va semantik tahlil katta va kichik vaqt oralig'ida siljishlar. Masalan, tarixdan shuni kuzatish mumkinki, turli nashr etilgan yillardagi neologizm lug'atlari va turli nashr etilgan zamonaviy izohli lug'atlarni o'rganish orqali yangi so'zlar va ma'nolarni ishlab chiqishga erishib kelingan. Ko'rsatilgandek, yangi so'zlar

- 1) dastlab lug'atlarda qayd etilgan so'zlar o'z holicha ma'nolarda uzoq vaqt saqlanib qoladi;
- 2) so'zlar semantik va stilistik jihatdan rivojlanadi;
- 3) asta-sekin lingvistik periferiyaga o'tish yoki lug'atni tark etishi mumkin;

4) qo'llanishda keskinlikni boshdan kechirgan holda, tilda davom etaveradi, istorizmga aylanadi, shuningdek, metaforik tarzda qayta ko'rib chiqiladi.

Leksikografiya sohasiga kompyuter texnologiyalarining tatbiq etilishi lug'at tuzish ishlarini ancha yengillashtiradi. Axborot manbalarini yig'ish bo'yicha maxsus dasturlar (Database Software) lug'at asosini tashkil etuvchi barcha ma'lumot va misollarni jamlash va sistematik tarzda ishlov berishga qulaylik tug'diradi. Bundan tashqari boshqa maxsus dasturlar lug'atni tahrir qilish va chop etish borasidagi ancha mashaqqatli mehnatni bir qancha osonlashtiradi. Elektron lug'atlar ham o'z navbatida an'anaviy lug'atlarga qaraganda bir muncha ko'proq afzalliklarga ega.

Foydalanuvchi lug'atdan iloji boricha kerakli ma'lumotlarni lokalizatsiya qilishni xohlaydi. Lug'at javobining o'ziga xos xususiyati shundaki, u so'z yoki ibora haqida juda xilma-xil ma'lumot beradi, nafaqat tarjima o'yinlari, balki bir nechta mumkin bo'lgan asosli alternatalardan faol tanlovni o'z ichiga oladi. "Qog'oz" lug'atlari muqarrar ravishda eskirgan. Bu, ayniqsa, so'zlashuv so'zlari uchun to'g'ri keladi. Elektron lug'atlar kabi ommaviy dasturiy mahsulotlar tez-tez versiyalarining o'zgarishi va minglab foydalanuvchilarning doimiy mulohazalari bilan ajralib turadi. Shuning uchun elektron leksikografiya haqiqiy leksikografiya hisoblanadi. Jild (ma'lumot tekis, kichik tashuvchida saqlanadi - CD, floppi yoki qattiq disk); informatsion to'liqlik; kerakli ma'lumotlarni topishga sarflanadigan vaqtni aniq qisqartirish; kompyuter bilan o'zaro aloqaning interfaol usuli, qulay va tushunarli dastur interfeyslari (ko'rsatmalar, "menyu", "yordam") va boshqalar yordamida taqdim etish bu foydalanish uchun qulaydir. Til ma'lumotlarining elektron banklari, zamonaviy so'z birikmalari tufayli lug'atlarga boy materiallar kiradi. Elektron format tanada katta miqdordagi ma'lumotni saqlashga imkon beradi. Internetdagi lug'atlar doimiy ravishda yangilanib turish qobiliyatiga ega va elektron kataloglar bilan ishlaydigan foydalanuvchining qidirish strategiyasi bosma mahsulotlar taqdim etadigan imkoniyatlardan ko'ra ko'proq ijodiydir.

Elektron lug'atlar:

- bajarilgan vazifalarning mohiyati bo'yicha (masalan, ismning jinsi va holatini rasmiy aniqlash uchun lug'atlar);
- lug'atga kiritilgan leksik birliklarning tabiati bo'yicha tasniflanishi mumkin.

Ayni paytda juda ko'p sonli elektron lug'atlar chiqarildi. Masalan, eng mashhurlaridan birini olaylik: MediaLingua tomonidan ishlab chiqilgan MultiLex. MediaLingua kompaniyasi MultiLex lug'atlarini yaratishda juda oddiy strategiyaga amal qiladi. U taniqli kitob nashrlarining raqamli nusxasini yaratadi. Kompaniya veb-saytida ushbu printsipning formulasini topishingiz mumkin: "Elektron lug'atlar tarjimonlar, chet tillari o'qituvchilari, talabalar va maktab o'quvchilari orasida mashhurlik va e'tirofga sazovor bo'lgan kitob nashrlarining lug'at bazalariga asoslangan"

Yuqoridagilardan xulosa qiladigan bo‘lsak, elektron lug‘atlarni yaratish:

- amaliy leksikografiyaning istiqbolli, faol rivojlanayotgan sohasidir;
- elektron lug‘at qidirish vaqtini qisqartiradi, cheklanmagan hajmdagi ma'lumotlarni o‘z ichiga oladi, bir vaqtning o‘zida qidiruvni nafaqat lug‘at yozuvining nomi bilan, balki butun lug‘atlarning katta hajmida ham amalga oshiradi;
- bu qog‘oz ko‘rinishida haqiqiy emas, so‘zlarni va lug‘at yozuvlarini o‘qiydi, ulardan foydalanish oson.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. Gilles-Maurice de Schryver. LEXICOGRAPHERS' DREAMS IN THE ELECTRONICDICTIONARY AGE // International Journal of Lexicography, Vol. 16 No. 2. 2003. – P. 143-144.
2. Kefah A. Barham. The Use of Electronic Dictionary in the Language Classroom: The Views of Language Learners // The Second International Conference for Learning and Teaching in the Digital World \ Smart Learning on March 29th-30th, 2017, An-Najah National University, Nablus, Palestine.
3. Тузлукова В.И. Типология педагогических лексикографических источников в международной педагогической лексикографии // Сборник трудов Второй Международной научно-практической конференции "Международная педагогическая лексикография в теории и практике обучения в высшей школе"(25-26 августа 2001 года). – С. 45.
4. Герд А.С. Основы научно-технической лексикографии. - Л.: ЛГУ, 1986–С. 36.
5. Карпова О.М. Словари издательства HarperCollins: находки и решения // Language and Communication. Issue I. Rostov-on Don. 2001- С.57
6. Карпова О.М. Библиографический указатель «Словари современного английского языка». Спб., 2002.–С.16.